

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

KƏMALƏ ƏHLİYYƏT qızı MEHDİXANLI

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İNVERSİYA

571401 - Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

Bakı – 2018

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fidan Afad qızı Qurbanova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı müəssisə: AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Nəzəri dilçilik və Tətbiqi dilçilik şöbələri

Müdafiə “___” iyun 2018-ci il saat ___-da Bakı Slavyan Universiteti-
nin nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə dok-
toru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini
keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 33

Dissertasiya ilə BSU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” may 2018-ci ildə göndərilmişdir.

**D.02.071 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi**

filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor **N.Ş.Məmmədov**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XX əsrin əvvəllərində Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri yeni dilçilik baxışları ilə funksional dilçiliyin əsasını qoydular və qısa bir vaxtda bu sahəyə güclü maraq meydana gəldi. Mətnin qurulması, onun əsas xüsusiyyətləri, mətn praqmatikası, cümlədə söz sırası və s. məsələlər sonrakı dövrlərdə ciddi şəkildə tədqiq olunmağa başlayır. Həmin problemlər içərisində inversiya xüsusi yer tutur. Nitqin törəməsi və qavranılması zamanı mühüm yer tutan, nitqin optimallığını artıran, mətn praqmatikasına xidmət edən inversiya cümlədə sözlərin neytral düzülüşünə qarşı dayanır. İngilis və Azərbaycan dilləri üzrə inversiyanın öyrənilməsi cümlədə fərqli söz sırasına malik dillərdə inversiyanın özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək cəhətdən aktuallıq kəsb edir.

Cümlələrdə söz sırası milli-etnik düşüncə ilə bağlıdır; onlar arasındakı oxşarlıq və fərqlərin təzahürü kimi inversiyanın müqayisəli tədqiqi etnolinqvistik, psixolinqvistik və kulturoloji cəhətdən aktualdır.

İngilis və Azərbaycan dillərinin funksional aspektdə tədqiqi və mətnlərin tərcüməsi zamanı inversiya ilə bağlı qarşıya çıxan problemlərin həlli zamanı dissertasiyanın nəticələri həlledici rol oynaya bilər. Bu mənada dissertasiya mövzusu aktuallıq kəsb edir.

Hər iki dildə nitqin optimal quruluşu və onun estetik təsirinin gücləndirilməsində inversiyanın rolunu müəyyənləşdirmək cəhətdən dissertasiya mövzusu aktualdır.

Müəllif intensiyası və mətn praqmatikası mətnin əsasında dayanır. Müəllifin fikrinin incəliklərini təsirli şəkildə ifadə texnikalarından biri kimi inversiyanın öyrənilməsi mətn sintaksisinin mühüm aktı kimi ciddi dəyəərə malikdir. Hər iki dildə yaradıcılıq faktoru kimi inversiyanın tipoloji şəkildə tədqiqi nəzəri dilçiliyi bu istiqamətdə yeni müddəalarla zənginləşdirir və onun əsas parametrlərinə aydınlıq gətirir. Bu mənada dissertasiya mövzusu xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiyanın tədqiqat obyektı ingilis və Azərbaycan dillərində inversiyadır.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti ingilis və Azərbaycan dillərində inversiyanın praqmatik xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dilləri üzrə inversiyanın mətn praqmatikasındakı yerinin tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bunları həyata keçirməkdən ötrü qarşıda aşağıdakı vəzifələr dayanır:

- ingilis və Azərbaycan dillərində cümlədə söz sırasının müəyyənləşdirilməsi;
- inversiyanın ümumi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, hər iki dil üzrə özəl əlamətlərini aşkarlamaq;
- inversiyanın müəllif məramı və mətn praqmatikası ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq;
- hər iki dilin faktları əsasında inversiyanın psixolinqvistik şərhini vermək;
- inversiyanın güclü mövqeyinin əsas xüsusiyyətlərini şərh etmək;
- tipoloji tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan tədqiqat işi kontekstual təhlil, təsvir və müqayisə metodların əsasında yazılmışdır.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat zamanı mənbə kimi ingilis və Azərbaycan dilinin bədii mətnlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfədir ki, Azərbaycan dilçiliyində ingilis və Azərbaycan dilləri üzrə inversiyanın praqmatik xüsusiyyətləri öyrənilir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın mühüm nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, inversiyanın praqmatik dəyərini öyrənməklə koqnitiv dilçilik bu kontekstdə yeni nəzəri fikirlərlə zənginləşdirilir; tipoloji tədqiqatın nəticələri nəzəri dilçilikdə bəzi mühüm məsələlərə aydınlıq gətirir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, qarşılıqlı tərcümə və tədris prosesində qarşıya çıxan mürəkkəb məqamların izahına şərait yaradır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. İnversiya dil hadisəsi kimi universal xüsusiyyətlərə malik olsa da, tipoloji aspektdə hər bir dildəki söz sırasına müvafiq olaraq reallaşır.

2. Müəllif məramından asılı olaraq inversiyanın yerinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və ondan istifadə mətn praqmatikasında xüsusi effektə malikdir.

3. İnversiya yaradıcılıq faktoru olaraq mətnin qurulmasında linqvistik texnikalardan biri kimi müəyyənləşir.

4. İnversiya cümlədə normal söz sırasının məntiqi davamıdır və onun xüsusi ifadə tərzidir.

5. İnversiya həm sintaktik, həm də ritorik hadisədir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas

müddəaları respublika daxilində və xarici ölkələrdə elmi məqalələr şəklində çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində tədqiqat mövzusunun aktuallığı və əsaslandırılması, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat obyektinin seçilməsi, tədqiqat üsulu, işin elmi yeniliyi, praktik və nəzəri əhəmiyyəti əsaslandırılır, tədqiqat materialının mənbələri, işin əsas elmi müddəalarının aprotasiyası və tədqiqat işinin strukturu haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsil **“Dilçilikdə söz sırası problemi universali kimi”** adlanır və aşağıdakı yarımbaşlıqlarda şərh olunur.

1.1. Söz sırasının tədqiqi tarixi. XX əsrin ikinci yarısında Amerika dilçisi Cozef Qrinberq cümlədə sözlərin sıralanmasının tipoloji aspektinə aid nəzəri-tipoloji araşdırmaları ilə dilçiliyə yenilik gətirdi. 1377 dil üzrə cümlə üzvlərinin cümlədə sıralanma qanunauyğunluqlarını düsturlaşdırdı. Bu strukturda əsas olaraq subyekt, obyekt və verb terminlərindən istifadə olunmuşdur. Subyekt – mübtəda, verb – xəbər, obyekt – agens və pasiyensə müvafiq olan tamamlıq kimi başa düşülür.

C.Qrinberq apardığı tədqiqatlara əsasən, dünya dilləri üzrə cümlədə sözlərin sıralanmasının aşağıdakı tiplərini müəyyənləşdirir: SOV; SVO; VSO; VOS; OVS; OSV¹. C.Qrinberqin müəyyənləşdirdiyi söz sırası strukturları dünya dillərində cümlə quruluşları və onlarda söz sıralanmasının baza elementləri barədə geniş təsəvvür yaratmağa imkan verir. C.Qrinberqdən sonra bu məsələyə U.Leman müraciət etmiş, onun təsnifatına tənqidi yanaşmışdır².

Daha sonra isə 1992-ci ildə M.Drayer 625 dilin timsalında bu məsələyə müraciət etmiş və “budaqlanma nəzəriyyəsi”ni irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, dilin baza elementi olaraq söz sırası dil kontaktlarından asılı olaraq dəyişə bilər.³ U.Leman və M.Drayerin C.Qrinberqin təsnifatına tənqidi və alternativ yanaşmasına baxmayaraq, tipoloji dilçilikdə böyük

¹ru.wikipedia.org> Типология порядка слов.

²Lehmann, Winfred P.A. Structural Principle of language and its implications (anql.) // Language 49, 1973, s.47-66.

³Drayer Matthew S. Order of Subject. Object and Verb (anql.) // Language 68, 1992, s.81

önəm daşıyır. Cümlədə sözlərin sıralanması normativ xarakter daşıyır. C.Qrinberq baza söz sırası anlayışının universal səciyyə daşdığıını bildirmişdir⁴. Bu mənada o, mübtədə-feil-tamamlıq (SVO) və mübtədə-tamamlıq-feil (SOV) kimi iki əsas söz sırası modelini irəli sürmüşdür. Sonralar bir sıra tədqiqatçılar tipoloji araşdırmalar nəticəsində baza söz sırasının dil daşıyıcısının aid olduğu mədəniyyətlə bağlılığına diqqət yetirmişlər.

Məsələn, etnopsixolinqivistik amillərdən asılı olaraq sözlərin müvafiq yerləşmə qaydası vardır və o, cümlədə sözlərin sıralanması prinsipi ilə idarə olunur. Cümlədə sözlərin sıralanmasının bu cür ənənəvi struktur xüsusiyyətləri ilə yanaşı, üslubi funksiyaları da vardır. İngilis dilində struktur xüsusiyyətə görə cümlədə sözlərin sırası dəyişdikdə onun mənası da dəyişir. Misallara müraciət edək:

Jan spoke to Ros in Afrikaans (G.Seymour. *A Song in the Morning*. Diamond Books, p.167).

Və Azərbaycan dilində:

Qumru uşağını dilə tutur (M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri, s.77).

Qrammatik cəhətdən normativ qaydada təşkil olunan bu cümlələrdə söz sırasının yerinin dəyişməsi ilə məntiqi cümlə alınsa da, əvvəldə nəzərdə tutulan cümlənin mənası dəyişmir. İngilis dilində isə fərqli xüsusiyyət özünü göstərir: *Ros spoke to Jan in Afrikaans*.

Birinci cümlədə “Ros” ikinci cümlədə mübtədə mövqeyinə keçməklə fərqli-fərqli subyektləri ifadə edir.

Cümlədə sözlərin sıralanması xətti xarakter daşıyır. Nitq xəttidir. Nitqin xəttiliyi eyni dərəcədə cümlənin xəttiliyi deməkdir. O, tələffüz zamanı birxətli qaydada irəliyə doğru inkişaf edir. L.Tenyer yazır ki, nitq zaman kimi geri dönən deyil, heç bu barədə söhbət ola bilməz⁵. O, dillərin, sözlərin xətti düzülüşünün aşağıdakı növlərini göstərir:

1. Əgər iki söz sintaktik cəhətdən əlaqələnsə, onlar iki cür yerləşə bilər: ya həmin sözdən əvvəl, ya da sonra;

2. Bir halda tabe edən element tabe olandan sonra gələ bilər (sheval blanch);

3. Digər halda tabe edən tabe olandan əvvəl gəlir (white horse);

4. İkinci müddədə göstərilənlərdə mərkəzəqaçma güclüdür, yuxarıdan aşağıya hərəkət müşahidə olunur;

⁴ru.wikipedia.org> Типология порядка слов.

⁵Л.Тенер. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, s.3-4.

5. Üçüncü müddədə göstərilənlər isə mərkəzə meyillidir, biz aşağıda hərəkət edirik, mərkəzi nöqtəyə yaxınlaşırıq.

L.Tenyerin tipoloji səpkidə apardığı bu təsnifat nitqin kiçik vahidi sayılan cümlələrdə sözlərin yerləşmə prinsiplərinə əsaslanır. Əgər cümlədə sözlərin sıralanmasından danışırıqsa, cümlə üzvləri bir-biri ilə qeyd olunan münasibətlərdə özünü göstərir; xəttilik də bu kontekstdə özünü göstərir⁶.

Azərbaycan dilində təyin təyinolunandan əvvəl gəlir, bu o deməkdir ki, nitq törəyərkən, dildəyiycisinin şüurunda əlamət predmetdən əvvəl üst qata çıxır; yəni əlamətə böyük önəm verilir. Bu etnopsixoloji faktor dil strukturunda da möhkəm yer tutur.

Ə.Cavadovun cümlədə söz sırası barədəki fikirləri “Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin sırası” monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır. Bu tədqiqatın mühüm əlamətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, sıralanmanın dil iyerarxiyasını tam əhatə etməsini xüsusi olaraq nəzərə çatdırır və dil sistemi ilə bağlanaraq ümumdil və xüsusi qanunların mahiyyətinə varır. O, göstərir ki, dilin qanunları sistem daxilində cərəyan edən hadisələri əhatə edərsə, ümumi qanunlar daxili sistemlə bağlı olan sıralanma, vurğu, intonasiya və təkrarları əhatə edir. Bununla da o, sıralanmanın dil sistemindəki statusunu müəyyənləşdirir.

O.Musayev ingilis dilinin söz sırasından danışarkən qeyd edir ki, ingilis dili analitik dil olduğundan sintaktik əlaqələr köməkçi sözlər və söz sırası vasitəsi ilə həyata keçir. Bu halda qeyd olunan köməkçi sözlər qrammatik funksiya yerinə yetirir. Müəllifin o qeydi də diqqəti cəlb edir ki, söz sırası sintaktik funksiya daşdığı cümlələrdə mübtədə ilə tamamlığın yerini dəyişdikdə həmin üzvlərin sintaktik mənası ilə yanaşı, cümlənin ümumi semantikasını da dəyişir.⁷ Azərbaycan dilçiliyində cümlənin aktual üzvlənməsi ilə bağlı geniş nəzəri məlumatı K.M.Abdullayevin “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri”⁸ adlı kitabından alırıq.

1.2. Dünya dillərində invariant söz sırası. Əvvəlki yarımbaşlıqda göstərdiyimiz kimi, cümlədə sözlərin – cümlə üzvlərinin sıralanması dil daşıyıcılarının həyatı dərk etmə, düşüncə tərzindən asılıdır. Çünki subyekt, verb və ya obyektin nitq prosesində sıralanması bu amildən kənarında mümkün deyil. Bunlara müvafiq olaraq mübtədə və ya xəbərin cümlənin

⁶ Чиркова Н.И. Функциональное описание предложения: порядок слов и актуальное членение. Ижевск, 2012, с.10.

⁷ Musayev O. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası. Bakı, 1960, 81 s.

⁸ Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998.

önünə və ya sonuna yerləşməsi hərəkət və ya subyekt anlamının qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Bunlara müvafiq olaraq cümlədə sözlərin sıralanması mübtədə və xəbər mərkəzləri əsasında reallaşır.

Azərbaycan dilində müxtəsər, təsdiqdə olan nəqli cümlə invariant cümlədir; digər sadə cümlə növləri, eləcə də genişləndirilmiş cümlələr üçün bazadır. Buna müvafiq olaraq cümlədə sözlərin sıralanması da cümlədə sözlərin sıralanma qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq baş verir. İngilis dilində misalə baxaq:

He felt a calmness (G.Seymour. At close Quarters. Diamond Books, p.496).

Bu cümlə S-V-O strukturuna malikdir. Azərbaycan dilində nümunəyə baxaq:

(O ağlamırdı).

Bu cümlə də S -V strukturuna malikdir. Azərbaycan cümlələrində S-V strukturunun təkamülü S-V-S strukturu üzrə baş vermiş sonuncu subyektin şəxs şakilçiləri ilə ifadəsi qərarlaşmışdır.

İngilis dilinin təməl sintaksisinə görə, xəbərin mübtədadan sonra, Azərbaycan dilinin təməl sintaksisinə görə isə sonda gəlməsi cümləyə məxsus predikativliyin ifadəsidir, bu səbəbdən o, cümlənin əsas vahididir. Onun mövqeyi başqa cümlə üzvləri üçün güclü mövqe sayılır. Aktual üzvlənmə zamanı da bu məsələ kriteriya kimi qəbul edilir. Deməli, xəbərə qrammatika, həm də kommunikasiya nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq olar. Hər iki halda xəbərlə bağlı fərqli məsələlər öyrənilir.

Invariant sintaksisi dedikdə, baza sintaksisini nəzərdə tuturuq. Xəbər bu kontekstdə həmişə ingilis dilində mübtədadan sonra, Azərbaycan dilində isə cümlənin sonunda gəlir, bu, xəbər funksiyasını yerinə yetirən ismi xəbərə də aiddir.

İngilis dilində xəbərin mübtədadan sonra, Azərbaycan dilində isə xəbərin cümlənin sonunda gəlməsi aktual üzvlənmədəki üzvlənmə üçün invariant hesab olunur; bu, struktur invariantdır. Struktur invariant ilkindir, davamlıdır və törəmə qabiliyyətinə malikdir.

Əgər cümlə üç üzvdən (mübtədə, tamamlıq və xəbər) ibarətdirsə, ingilis dilində tamamlıq bir qayda olaraq, xəbərdən sonra gəlir:

I leave you to arrange that (E. Waugh, p.68).

Azərbaycan dilində isə xəbərdən əvvəl yerləşir:

“Heydər *onu* bağına basdı” (F.Kərimzadə. Xudafərin körpüsü, s.49)

Azərbaycan dilində bu tipli cümlələr digər üzvlərlə genişləndirilərsə, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın yeri sabitdir, o, xəbərdən əvvəl – yəni onun yanında gəlir.

İngilis dilində zərfliyin cümlədə yeri müxtəlifdir. Ona görə də zərfliklərin məna növləri üzrə cümlədə yerini nəzərdən keçirək.

1. Tərzi-hərəkət zərflikləri. Adı düzülüş qaydasına görə tərzi-hərəkət zərflikləri xəbərdən əvvəl yerləşir. Sifətlə ifadə olunan tərzi-hərəkət zərflikləri xəbərin yanında yerləşir, əks halda bu, fikir dolaşılıqlığına səbəb ola bilər. Məsələn:

Thiromo pushed himself awkwardly to his feet (G.Seymour. A Song in the Morning. Diamond Books, p.166)

Və Azərbaycan dilində:

“Sarıb-solmağa başlayan çöllərdəki sükənlərin arasında gizlənən cırcıramalar qərib-qərib oxuyurdular.” (İ.Şıxlı. Dəli Kür, s.111).

Azərbaycan dilində yönlük halda olan yer zərflikləri tərzi-hərəkət zərfliklərindən sonra, yerlik halda olanlar isə ondan əvvəl gəlir.

Salatın ondan aralanıb beş-altı addım gedəndən sonra *bunları duymuş kimi qanrılıb geri* baxdı (İ.Şıxlı. Dəli Kür, s.224).

Yerlik, yönlük, çıxışlıq halda olan üzv tərzi-hərəkət zərfliklərindən sonra yerləşir:

“Hardansa uçub gəlmiş bal arıları gah yarpızlara qonur, bir müddət dayanıb nə isə axtarır, sonra da *vızılı ilə havaya qalxıb* bənövşə rəngli *güllərinbaşına* qonurdu.” (İ.Şıxlı. Dəli Kür, s.245)

Göründüyü kimi, tərzi-hərəkət zərflikləri xəbər sferasında olmaqla digər üzvlərlə münasibəti də onun sıralanmasına təsiredicidir, çünki həmin üzvlər də xəbər mühitinə aiddir.

2. Zaman zərflikləri. Zaman zərfliyinin cümlədə sıralanması cəhətdən əsas iki vəziyyəti qeyd etməliyik:

1. Zaman zərfliyi əvvəldəki cümlə ilə bağlanırsa, o, mübtədadan əvvəl gəlir; ümumiyyətlə, tərkiblərlə ifadə olunan zaman zərflikləri də bu qaydaya tabədir. İngilis dilində misalə baxaq:

For two weeks he had been a prisoner (G.Seymour. At close Quarters. Diamond Books, p.331).

Və Azərbaycan dilində: *Yaylağa gedəndən bəri* öyrənib yazdığı hərflərə xeyli baxdı (İ.Şıxlı. Dəli Kür. s.273) Bu vaxt qızlardan biri onun qolundan yapışıb qəhqəhə ilə güldü (İ.Şıxlı.Dəli Kür, s.274). Onlar gedəndən sonra Allahyar bir az sakitləşdi (İ.Şıxlı.Dəli Kür, s.285).

2. Zaman zərfliyi ümumi zaman – “müçərrəd zaman” anlayışı bildirəndə mübtədadan sonra gəlir. İngilis dilində misala baxaq:

He poured a second absinthe into his cup and took the cup of water the girl brought him and commenced to drip it into the cup, a little at a time (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls, p.36).

Və Azərbaycan dilində: Cahandar ağa *əvvəllər* buna o qədər də əhəmiyyət vermək istəmirdi (İ.Şıxlı.Dəli Kür. s.286).

3. Yer zərflikləri. Yer zərfliyi də digər zərflilər kimi ingilis dilində mübtədadan əvvəl və məkani hallarda olan isimlərlə ifadə olunur. Məsələn: At the airfield south of Kiryat Shmona there was a hut where helicopter passengers could wait, sit in comfortable rattan style chairs, for their flight (G.Seymour. At close Quarters.Diamond Books, p.403).

Azərbaycan dilində isə xəbərdən əvvəl gəlir:

“Səni göydə axtarırlar, bayraq qaldıran kürklü, indi **yərdəcə** əlimizə düşmüşən” (S.Rəhimov. Şamo, s.204).

Azərbaycan dilində kəmiyyət zərflikləri məna dolaşıcılığına səbəb olmasın deyə, xəbərini yanında – ondan əvvəl gəlir.

“Bir də, san Allah, məktəbdən-zaddan çox danışma” (C.Məmməd-quluzadə. İrşad, s.92).

Nitq axını zamanı cümlədə sözlərin sıralanması həm dildaxili, həm də dilxarici amillərlə bağlıdır. Mətnədə cümlələrin sıralanması mətnədə veriləcək informasiyaya nəzərən tənzimlənir.

İkinci fəslə **“Söz sırası və onun dəyişməsinə (inversiyaya) pragmatik yanaşma”** adlanır.

2.1. Söz sırasının öyrənilməsinin Praqa ənənəsi. Praqa dilçilik məktəbi V.Mateziusun adı ilə birgə səciyyələndirilir. XX əsrin əvvəllərində formalaşan bu dilçilik məktəbinin ənənəsində aktual üzvlənmə ciddi yer tutur; hətta müasir dilçilikdə də onun bir sıra mühüm məsələləri həm bir dil kontekstində, həm də tipoloji aspektdə öyrənilir. Bu dövr ərzində aktual üzvlənmənin əsas prinsipləri V.Mateziusun konsepsiyası əsasında təhlil olunur.

Aktual informasiyanın verilməsi mətn pragmatikasının əsasında dayanır.

F.Daneşin elmi tədqiqatlarında aktual üzvlənmə aşağıdakı cür ümumiləşdirilmişdir:

1. Xətti proqresiya. Bu vaxt əvvəlki cümlənin rəması sonrakı cümlənin temasıdır. Məsələn: Margot Beste – Chetwynde had two houses in England – one in London and the other in Hampshire. Her London house, built in the reign of William and Mary, was by universal consent, the most beautiful building between Bond Street and Park lane, but opinion was

divided on the subject of her country house (E.Waugh. Decline and Fall, p.119).

Bu bədii mətnədə “two houses in England” reması sonrakı hissədə “one in London”; “the other in Hampshire”; “Her London house”; “the most beautiful building” və “her country house” temaları ilə əvəzlənmişdir.

2. Temanın proqressiyası. Tema mikromətni əhatə edir:

Professor Silenus – for that was the title by which this extraordinary young man chose to be called – was a “find” of Mrs. Beste-Chetwynde’s (E.Waugh. Prose Memoirs Essays, p.122).

Bu mətnədə təyinin “for that was the title by which this extraordinary young man chose to be called” mübtədə ilə present arasında mövqeyi inversiya olaraq rema funksiyası daşıyır.

Və Azərbaycan dilində:

“Doğrudur, yer üzündə papağın şöhrəti çoxdur, rus qızlarının içində də çoxdur, xam rusların içində də çoxdur. Firəngistanda da papağın şöhrəti var; amma o dərəcədə ki, Sibir vilayəti və Saxalin cəzirəsində bizim papağımız şöhrət qazanıb, heç bir millətin şapkası o şöhrəti qazanmayıb, qazanmayacaq və hünəri də deyil qazansın.” (C.Məmmədquluzadə. Papaq, s.157).

“Papağın şöhrəti” feil yanında gəlməklə güclü mövqedə qərarlaşıb; remadır. Rema olmaqla da “bizim papağımız”, “millətin şapkası” şəklində mikromətn boyu davam edir; onu tam əhatə edir.

Praqa dilçilik məktəbinin irəli sürdüyü informasiyanın işlənməsinin nəzəri əsasları XX əsrin sonu və XXI əsrin başlanğıcından ciddi şəkildə öyrənilir. U.Çeyfin bu sahədəki tədqiqatları qeyd oluna bilər⁹.

Praqa dilçilik məktəbində inversiyanın məntiqi-informativ aspektdə öyrənilməsi inversiyanın hərtərəfli öyrənilməsinə kömək edir, bu istiqamət son dövrlərdə daha dərinləşmişdir. Bu istiqamətlər içərisində Praqa dilçilik məktəbi informasiyanın məntiqi-informativ öyrənilməsində xüsusi rola malikdir.

2.2. *Söz sırasının dəyişməsi və ya inversiya intensiyanın ifadəsi kimi.* İncisiya böyük potensiala malik dil hadisəsidir; o, birbaşa dilin sintaktik səviyyəsi ilə bağlıdır. Burada cümlə strukturu məntiqi hökmün strukturu ilə sıx bağlanır. Sintaktik strukturda inversiya yolu ilə üslubi effektin alınması fikrin yeni məntiqi strukturda alınması ilə bağlıdır; digər tərəfdən bu hadisə sintaktik konstruksiyanın konnotasiyasıdır; cümlə strukturunun qapalılığı-

⁹Chafe Wallace. Discourse, Consciousness and Time. The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing. Chicago, 1994.

nın dağılmasıdır. Yəni sintaktik struktur fikri cəhətdən yenidən işlənir. Cümlədə söz sırası qrammatik funksiya yerinə yetirir; eləcə də leksik mübtədə və leksik xəbəri ifadə edir. Ekspressiv-üslubi funksiya isə inversiyaların bədii dildə işlənən optimal variantıdır. Bu variant müəyyən sintaktik ölçüyə malikdir, bu səbəbdən də qeyd olunan ölçü məhdudiyətlərlə bağlıdır; bu xüsusiyyət Azərbaycan dilində dilin daxili xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. İnversiyanın təyin oblastı invariant sintaktik strukturdur. İngilis dilində inversiyanın iki növünü qeyd edirlər: tam və natamam inversiya. İngilis dilində tam inversiya zamanı xəbər mübtədadan əvvəl gəlir. Natamam inversiya zamanı subyekt formal olaraq predikatdan əvvəl gəlir (bu, daha çox şifahi nitq üçün spesifikdir¹⁰).

Müəllifin mətndə ifadəsini tapan üslubu, onun daxili aləmindəki üslubunun təzahür formasıdır. İnversiya olunan vahidlərin bədii tərcümədə yeri məsələsi inversiyanın praktik istifadəsi ilə bağlıdır və mətn pragmatikasında xüsusi dəyərə malikdir. İnversiativ cümlənin tərcüməsi zamanı hər iki dildə söz sırası mütləq nəzərə alınır.

2.3. İnversiyanın koqnitiv aspektləri. XX əsrin 70-80-ci illərində inversiyanın öyrənilməsində bu istiqamət daha da canlandı. Məsələ ondadır ki, bu dövrdə inversiya əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, sırf psixolinqvistik prinsiplərlə təhlil olunur və nəticədə də əvvəldə görünməyən məsələlər aydınlaşır. Psixolinqvistik yanaşma inversiyanı nitqin törəməsi zamanı strukturlaşmasının müxtəlif parametrlərini üzə çıxartdı. Deməli, fikrin törəməsi, struktur seçimi və onun ifadəsi mürəkkəb psixoloji proseslərlə müşahidə olunur. Bu vaxt inversiyanın tələbat kimi ortaya çıxması insan şüurunda fikrin işlənməsi və strukturlaşması zamanı alınan nəticələrlə bağlıdır.

Nitqin verballaşması ilə ünsiyyətin birinci tərəfi təmin olunur; fikir kodlaşır. Onun dekodlaşması isə nitqin qavranılması ilə bağlıdır; o, qəbul edicinin qavrama fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu o halda mümkün olur ki, qəbul edicinin haqqında bəhs olunan hadisə və ya predmet haqqında müəyyən qədər məlumatı var.

Bədii mətnlərdə müəlliflə oxucu arasında əlaqə dil işarələri, yəni kodlaşma və dekodlaşma əsasında həyata keçirilir. Dekolaşma məsələnin bir tərəfidir, dil baryeri olmayan hər bir insanda reallaşan faktdır. Lakin hansısa bir məqsədlə nitq qurulursa, onun bir çox elementləri qabaqcadan quru-

¹⁰Перехода Е.И. Стилистическая инверсия в современном английском языке. Scjournal.ru/.../issen 1993-5552_2009); Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Стилистика декодирования. Л.: Просвещение, 1981.

lur. Mətni göndərən mətni qurarkən intellektual potensialından istifadə etməklə qarşı tərəfə təsir konturlarını da müəyyənləşdirir. Onlardan biri də inversiyadır. Mətn qavranılarkən qarşı tərəfdə onun qəbul edilməsi birbaşa mətnin təyinatı ilə bağlıdır.

Qəbuledənin mətnin məzmununu – informasiyanı adekvat olaraq qəbul etməsi, qavraması çox ciddi məsələdir. Bu vaxt ötürücüdə baş verən nitqin törəməsi prosesi təkrar olunur; başqa bir psixi sistem işə düşür. Bu qavrayış psixologiyası ilə bağlıdır. Müvafiq kodlar açılaraq göndərəninin fikri məqsədi həssas qəbuledici tərəfindən həmin sistemin köməyi ilə müəyyənləşir. Burada əsas psixolinqvistik məqam nəticədə göndərəninin məqsədinin qəbuledicidə alınmasıdır. Məhz onlar üst-üstə düşəndə mətnin qavranılması sisteminin uğurla başa çatması reallaşır. Qavrama prosesi əslində dekodlaşmanın köməyi ilə qəbuledəni göndərənə yaxınlaşdırır: onlar arasında məsafə azalır. Bu təklif “inversiyası əvvəldəki hadisə ilə sonrakı mikromətni”n ifadə etdiyi informasiyanı bir-birinə bağlamaqla qəbuledicidəki məlumatı hərəkətə gətirir.

Inversiyanın koqnitiv xüsusiyyətlərinin araşdırılmasından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, insanın koqeziya sistemində gedən linqvistik proseslərdə inversiyanın öz payı var.

Üçüncü fəsil **“İnversiya praqmatik-tipoloji aspektdə”** adlanır.

3.1. İngilis və Azərbaycan dillərində cümlə üzvlərinin güclü mövqeyi.

3.1.1. Cümlədə və mikromətdə. İnversiya olunan cümlə üzvləri arasında mübtədə, predikat (feil), tamamlıq, zaman və yer zərfliləri üstünlük təşkil edir. Bu da müəyyən qanunauyğunluqlarla tənzim olunur. Məsələn, mübtədə asanlıqla inversiya oluna bilər. Buna da səbəb onun cümlədə müəyyənləşmiş mövqeyi ilə yanaşı, nisbi müstəqilliyə də malik ola bilməsi ilə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, ingilis dilində mübtədə sadəcə sırf sintaktik və məzmunla dolayısı ilə aidiyyəti olan bir anlayış kimi nəzərdən keçirilə bilməz. U.Çeyf ingilis dilində mübtədanın funksiyasını araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlir ki, bu funksiya “informasiyaya əlavə olunması” mahiyyəti daşıyır, yəni cümlənin başa düşülməsinin nəticəsi mübtədə olan bir obyektə yeni biliyin əlavə olunmasından ibarətdir¹¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində mübtədə ilə “tema” və “rema” arasında bilavasitə əlaqə mövcud deyil. Əlbəttə ki, U.Çeyfın yazdığı kimi,

¹¹ Чейф У. Данное, контрастивность, определенность, подлежащее, топика и точки зрения // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1982, с.277.

mübtədə, adətən, tema və yaxud məlum olanı bildirir.¹² R.Tomlinin fikrinə əsasən də, adətən, ingilis cümləsində tema cümlənin əvvəlində, rema isə sonunda gəlir. O, bu prinsipi “Tema əvvəldə” adlandırır və baza söz sırasının yerləşdirilməsinin funksional kəmiyyəti kimi irəli sürür¹³. Sonrakı tədqiqatlar mübtədanın yalnız tema deyil, rema da ola biləcəyi fikrinin tədricən üstünlük qazandığını göstərirlər.

Mübtədə cümlənin ortasında və hətta sonunda da gələ bilər. Cümlə semantikasını pozulmamaqla həyata keçən bu xüsusiyyət mübtədanın cümlə üzvü kimi aktivləşməsi ilə bağlıdır. Mübtədanın cümlənin sonuna doğru hərəkəti fikrin hansı dərəcədə onun üzərində qurulması ilə bağlıdır:

Here comes the old man. This is where we stand up (E.Waugh, p.56).

Mübtədanın “the old man” predikatdan sonra cümlənin sonunda işlənməsi məhz sonrakı mikrokomponentə doğru istiqamətlənmişdir.

Mübtədanın predikata doğru hərəkəti onu nə qədər aktuallaşdırırsa, predikatdan sonrakı mövqə güclü mövqə olduğundan onu daha da qabardır. Demək olar ki, cümlənin əvvəlindən başlayaraq güclü mövqeyə qədər mübtədanın hərəkəti pik nöqtəsinə çatır; həmin trayektoriya mübtədanın funksional çoxluqlarını təzahür etdirir; ancaq həmin çoxluqlar onu mübtədə kontekstindən çıxarmır.

Dilçilər aktuallaşan üzvün müəyyənlişməsinin feilə – predikata və ona nəzərən yerləşmə mövqeyinə görə olduğu fikrini də irəli sürmüşlər. U.Çeyfin feilin cümlənin mərkəzində aparıcı rolu haqqındakı konsepsiyası böyük maraqla qarşılanmışdır¹⁴. Nitq hissələri içərisində feil yeganə nitq hissəsidir ki, digərləri ilə bağlı hansısa hərəkəti bildirir; yəni predmet və ya hadisələrlə bağlı fikirlər feil və ya feilləşmiş üzvün ətrafında cəmləşməklə həyata keçirilir. Qalan üzvlər isə feil – predikat və digər cümlə üzvləri arasında müəyyən sintaktik əlaqələnmə yaratmaqla ad kontekstində mövcud olur. Ona görə də cümlədə feil mövqeyi mərkəzləşdirici olmaqla ona yaxın, yəni ondan əvvəl və sonrakı mövqə xüsusi olaraq qeyd olunur. Onlar içərisində də güclü mövqə əvvəlkindən fərqli olaraq, mikromətnin komponentləri arasında əlaqələndirici –mətnqurucu rola malik olur. Mətnin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun struktur – semantik bütövlüyə malik

¹² Yəni orada.

¹³ Tomlin R. Basic word order. Functional principles. Рецензия А.А.Кубрик //Вопросы языкознания, 1990, №3, с.147-150

¹⁴Chafe W. Meaning and the structure of language. Chicago: University of Chicago, 1971, 517 p.

olmasıdır. Digər vasitələrlə yanaşı, inversiya da bu xüsusda mühüm funksiya daşıyır. Burada diqqəti cəlb edən inversiyanın mikromətnin komponentləri arasında əlaqələndirici-bağlama funksiyasının əlamətləridir. Çünki bu tipli formal əlaqə vasitələrinin hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Məsələn: əgər, modal sözlər hansısa fikrə və ya verilən informasiyaya münasibət nöqtəyi-nəzərindən mətn komponentlərini bir-biri ilə bağlayırsa, inversiya mikromətn üçün mühüm anlayışın ifadəçisi kimi, mikromətn kontekstində onun xüsusi vurğu ilə vurulması üçün feilin güclü mövqeyinə yerləşməsi ilə müşayiət olunur və onun təsir dairəsi bununla da güclənir. Beləliklə, inversiyanın mətnin qurulmasındakı əlaqələndirici rolu baş tutur.

Misallara müraciət edək: After him, like the first breath of spring in the Champs – Elysees, came Mrs. Beste Chetwynde – two lizard-skin feet, silk legs, chinchilla body, a tight little black hat, pinned with platinum and diamonds and the invariable voice that may be heard in any Ritz Hotel from New York to Budapest (E.Waugh. Prose, Memories, Essays. p.88).

Bu cümlədə feilin “came” güclü mövqeyi onun mübtədadan öncə yerləşdirilməsidir. Belə bir praqmatik effekt sayəsində tematik element “Mrs. Beste – Chetwynde” rematik elementə çevrilir. Deməli, biz artıq inversiyanın koqnitiv əməliyyatlara təkan verdiyinə şahid oluruq. Azərbaycan dilində də analoji hallar var:

“Xarabdır da telefonum. Dünəndən işləmir. Yəqin pulunu gecikdir-mişəm, kəsiblər” (Anar. Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi, s.277).

Bu mikromətnədə birinci cümlə feillə başlayır və sonuncu cümlə də feillə bitir. Mikromətnin bu cür formalaşması artıq qeyd etdiyimiz kimi feilin cümlədə və mətnədə aralıq rolu ilə bağlıdır.

Bədii mətnlərdə tamamlığın inversiyasına da kifayət qədər rast gəlmək olur. Bu, o deməkdir ki, üzərində iş icra olunan obyekt və ya subyektin aktuallaşması – remalaşması xüsusi önəm daşıyır. Tamamlığın inversiyası prinsip etibarı ilə digər cümlə üzvlərindən fərqlənir:

To regular and serious customers it was an inexpensive place – fifteen francs to the house, ten to Fatima, five for the mint tea a few sons to the old fellow who tidied Fatima’s alcove and blew up the brazier of sweet gum (E.Waugh., Prose Memories Essays p.275).

Tamamlığın “to regular and serious customers” bu cümlənin əvvəlinə yerdəyişməsi ingilis dili üçün inversiya elementidir və rema rolunu oynayır.

Cümlə üzvü kimi zərfliklərin inversiyası maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. İngilis cümləsində mübtədanın, adətən, ön mövqedə işlənməsi və

ondan sonra mütləq predikat –feilin gəlməsi digər cümlə üzvlərinin remalaşması üçün münbit şərait yaradır. Bu mənada yer və zaman zərflikləri diqqəti cəlb edir. Aşağıdakı misala nəzər salaq:

At Mrs Roberts they found the Uanabbe Silver Band Chattering acrimoniously oven the division of the spoils (E.Waugh, Prose Memories Essays, p.97).

Burada “at Mrs Roberts” yer zərfliyi cümlənin önündə güclü mövqeyə malikdir. Bu element cümlədə informasiyanın əsas daşıyıcısıdır. Azərbaycan cümləsində isə yer zərfliklərinin güclü mövqeyi cümlənin sonuna təsadüf edir. K.M.Abdullayev bu xüsusda yazır: “Yer zərflikləri ilə ifadə olunmuş remanın güclü mövqeyi, onun güclü aktuallaşması yenə də cümlənin mütləq sonuna təsadüf edir. Qeyd edək ki, zərfliyin belə bir mövqedən, yəni xəbərdən sonra işlənməsi Azərbaycan türk dili cümləsinin standart, neytral söz sırasına kəskin şəkildə uyğun gəlmir. Bu neytrallıqdan kəskin şəkildə fərqlənir”¹⁵. Yer zərfliklərinin güclü mövqedə inversiyası digər cümlə üzvlərinin bu aspektdəki funksiyasından prinsipcə fərqlənir.

Təyirlərin güclü mövqedə inversiyası bir sıra özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində təyirlə təyin olunanın sabit yeri vardır. Bu mövqə mübtədadan öndədir və təyinin təyin olunanından ayrılaraq son mövqeyə keçməsi normal hal deyildir. Buna görə də təyinin avtonom şəkildə mübtədadan sonra yerləşməsi təyirlərin güclü mövqedə inversiyasını şərtləndirir. İngilis dilində belə bir misala baxaq: Mr Philfrick, senior, was a slightly eccentric sort of a cove (E.Waugh, Prose Memories, Essays, p.101).

Təyinin “senior” bu cür inversiyası məhz rematik funksiya daşıyır. Digər cümlə üzvlərinin də bu strukturda inversiyasına rast gəlmək olur. Məsələn ondadır ki, təyindən başqa onlar xəbərdən sonra gəlməklə, daha güclü rematik funksiya daşıyır. Təyirlər isə o strukturdan bir qədər uzaqlaşmaqla semantik cəhətdən onu tamamlayır. Məsələn: There was a Portuguese Count there a very dark man from the legation, Philfrick said (E.Waugh, p.100).

Təyinin “a very dark man from the legation” təyin olunan mübtədadan sonra “a Portuguese Count” və məkan zərfliyi “there” ilə gəlməsi inversiya halı hesab oluna bilər. Bu cür yerdəyi^omə çox güclü praqmatik effekt formalaşdırır.

¹⁵Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, s. 106.

3.1.2. *Makromətdə*. Son dövrlər mətn dilçiliyi ilə bağlı elmi araşdırmalar inversiyanın mikromətdə komponentlərarası funksiyasını ortaya çıxarmış, A.Y.Məmmədov bu sahədə tipoloji kontekstdə tədqiqat aparmışdır¹⁶. Bu istiqamətdə istər ayrı-ayrı dillər, istərsə də tipoloji aspektdə aparılan elmi tədqiqatlar inversiyanın daha bir əlamətini mətnlərarası əlaqələndirmə funksiyasını da üzə çıxarmışdır¹⁷. Ş.Hüseynov makromətnlərlə mikromətnlər arasında semantik əlaqə üsullarından bəhs etmiş və mikromətnlər arasında semantik əlaqə tiplərinin mexanizmini açmışdır. Bu xüsusda MSB-lər arasında əlaqələndirici vasitə kimi inversiyanın rolu formal əlaqə vasitəsi kimi böyük maraq doğurur. İnversiya təkcə dil hadisəsi deyil, o, həm də nitq hadisəsidir. Onların spesifik xüsusiyyətlərini daha aydın görmək üçün ingilis dilində belə bir makromətnə baxaq:

The hand was played. Philbrick had won with a low bow he returned the emerald to the Portuguese Countess. "For your son!" he said. Again the guests applauded, but the Portuguese Count was livid with rage. "You have insulted my honour", he said. "In Portugal we have only one way of dealing with such an occurrence" (E.Waugh, *Prose Memories, Essays*, p.100).

Bu makromətnin əsas mövzusu "Portuguese count" və "Portuguese Countess" sözləri ilə bağlıdır. Makromətnin orta cümləsində hər iki sözün təkrarı olan digər söz "Portugal" artıq inversiya olunan yer zərfliyi şəklində ön mövqedə işlənmişdir: "In Portugal". Belə bir konstruksiya makromətnin inversativ komponentləri arasında əlaqələnməyi – bütövlüyü təmin edir. Həmin yer zərfliyi güclü mövqedə yerləşməklə ondan əvvəl gələn cümlələrlə sıx əlaqələnir və eyni zamanda sonrakı hadisələrin inkişafı üçün bir stimül rolunu oynayır. Buna görə də güclü mövqedə olan inversativ üzvün mətnyaradıcı funksiyası zəif mövqedəki variantı ilə müqayisədə ciddi şəkildə fərqlənir. Bu, özünü yer "there" və zaman "then" zərflrinin inversativ struktur yaratdığı sonrakı komponentlərdə də göstərir. Bu deyənlər zəif mövqedə yerləşən inversativ vahidin mətnyaratma funksiyasını inkar etmir. Məsələn onların praqmatik effektindən gedir. Ona görə də güclü mövqeyi xüsusi olaraq fərqləndiririk. Anoloji hala müasir Azərbaycan dilində də rast gəlirik.

¹⁶ Məmmədov A.Y. MSB-lərarası əlaqə üsulları (Formal əlaqə üsulları). İnversiya// Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012.

¹⁷MSB-lər arasında əlaqə üsulları (semantik) / Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, s. 213-221.

3.2. *Qrammatik vahidlərin inversiyası*. Sintaktik səviyyədə cümlə üzvlərinin inversiyası ilə yanaşı, qrammatik vahidlərin – köməkçi nitq hissələrinin inversiyası da maraqlıdır. Bu sahədə aparılmış tədqiqatlar da ədatların və digər qrammatik elementlərin funksiyalarından bəhs olunur¹⁸.

İngilis dilindəki qrammatika kitablarında da ədatların rematizator və eyni zamanda, mətnyaranan rollarına xüsusi diqqət ayrılır. Misallara müraciət edək: Even from behind they are handsomer and have more sense than these people (E.Hemingway. For Whom the Bell Tolls, p.194).

Və:

There is only one turn; one large, elliptical, rising and falling turn and you are back where you have started (E.Hemingway. For Whom the Bell Tolls, p.201).

Hər iki cümlədə də ədatları “Even” və “only” rematizator funksiyaları aydın şəkildə bürüzə versə də, birinci cümlədəki ədatın “Even” ön mövqedə işlənməsi bu funksiyayı daha da gücləndirir. İkinci cümlədəki ədatın “only” orta mövqeyi bu mənada, bir qədər zəifdir. Lakin bəzi hallarda bu zəif mövqe öncədən işlənmiş güclü mövqeyin təkrarı da ola bilər:

Only one, he thought. We get only one (E.Hemingway. For Whom the Bell Tolls, p. 281).

Bu mikromətnlərdə “only” ədatı belə bir rematizator rolunu oynayır.

Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrindən ədatların, bağlayıcı və modal sözlərin dilin sintaktik səviyyəsində oynadığı rol qoşmalara nisbətən daha tez nəzərə çarpır. Ona görə də inversiyadan danışarkən həmin üzvlərə fərqli yanaşma tələb olunur. Məsələn, qoşmalar qoşulduğu sözlə birgə götürülür, onların yerini nə nəsr, nə nəzm dilində dəyişdirmək olmaz. Bunu Azərbaycan dilinin qrammatik qaydası tələb edir.

Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələri içərisində daha çox bağlayıcı və ədatların güclü mövqedə aktuallaşması onların qoşmalarla müqayisədə daha çox sərbəst olmaları ilə bağlıdır. Onların məzmunu və funksiyası cümlə daxilində qoşmalardan fərqli olaraq, sabit strukturda təzahür etmir. Azərbaycan dilinə aid ədəbi mətnlərdə “elə bil” bağlayıcı sözü və “görüm” ədatı bu mövqedə daha çox işlənir. Onların mikromətn komponentlərinə təsiri eyni deyil, çünki cümlə üzvlərindən fərqli olaraq, onlar mətnin struktur-semantik bütövləşməsinə daha çox emosional səviyyədə təsir edir.

¹⁸Konig E., 1991 The meaning of forms particles. A Comparative perspective. London and New York: Routledge.

Köməkçi nitq hissələri içərisində modal sözlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır; onlar ayrı-ayrı obyekt və subyektlərə, eləcə də fikrə münasibət bildirir. Bu mənada modal sözlər məntiqi anlayışların lingvistik ifadəsi kimi səslənir. Modal sözlərin qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmasalar da, onun ifadə etdiyi fikrə müxtəlif cəhətdən münasibət bildirir; onların cümlədə yerləşmə nöqtəyi-nəzərindən müvafiq yerləri vardır. Həmin sıranın pozulması cümlə semantikasına təsirsiz qalmır, çünki inversiya dildə özünəməxsus prinsiplər mövcuddur.

İngilis dilində misallara baxaq: May be bully in her helped to supple what was missing in the other (E.Hemingway. For Whom the Bell Tolls, p.289).

Apparently he's engaged to a female poet in Chelsea (E.Waugh, Prose Memories, Essays, p.102).

Modal sözlər "maybe" və "apparently" cümlələrdə ön mövqedə işlənərək, onların bütöv məzmununun açılmasına xidmət edir. Bəzən modal sözlər cümlənin ortasında da işlənir:

And half one's life, perhaps, is lived after forty (E.Waugh, Prose Memories, Essays, p.131)

Azərbaycan dilində modal sözlərin inversiyasının özünəməxsus-luğundan biri ondadır ki, onlar ədatlardan fərqli olaraq cümlənin üç mövqeyində işlənir. Məsələn:

"O hadisədən sonra daha gəlmir yuxuma, heç nə də soruşmur. Rahat olmuşdur *yəqin*" (K.Abdulla. Sehrbazlar dərəsi, s.115).

"Yəqin" modal sözü verilmiş misalda cümlənin həm əvvəlində, həm də sonunda gələ bilər. Burada əsas məsələ onun sonda gələrkən güclü mövqedə işlənməsidir. Bütövlükdə mikromətni əhatə edən bu ara söz güclü mövqedə işlənərkən, onun emosionallıq və ehtimallıq çaları güclənir və həmin parçada nitqin üst qatında qalır.

Xitabların və ara sözlərin inversiyası mümkündür, onlar ümumi subyekt fonunda mikromətnləri birləşdirir.

3.3. Müəllif intensiyasının verilməsində inversiyanın rolu. İnversiyanın müəllif intensiyası ilə əlaqəsi məsələsini nəzərdən keçirək. Bu problem bu gün də dilçilikdə hələ tam aydınlaşmamış məsələlərdəndir. Buna da səbəb müəllif intensiyası probleminə fərqli yanaşmaların olmasıdır. Məsələn U.Eko belə hesab edir ki, müəllif intensiyası müəllifin nə demək istədiyidir. X.Q.Qadamer isə belə hesab edir ki, müəllif deyil, mətn özü intensiyanı müəyyənləşdi. Bir-birindən fərqli olan bu konsepsiyaların hər birisinin öz reallığı var, çünki mətni yaradan müəllifdir, digər tərəfdən isə

hadisələr öz semantikasını ilə müəllifi özünə cəlb edir, müəllifin fikirlər dünyasına daxil olur, orada mətnləşir. Burada bir məqam da nəzər salmaq lazımdır; hadisə özü-özlüyündə müəllifə nəsə deyir, onda hansısa hissləri oyadır. Hadisənin müəllifə diktəsi budur. Həmin an obyektiv reallıqdan danışmaq olar; oraya – hadisəyə heç bir müdaxilə olunmayıb, o, öz qanunauyğunluqları əsasında baş verib. Lakin onun təsiri ilə hansısa bir əsər-mətn yaranırsa o, heç vaxt müəllif müdaxiləsindən kənarında formalaşmır; onun hadisəyə münasibəti, duyğuları, kədəri, istəyi, emosiyaları nəyisə təsdiqləyir və ya inkar edir. Ona görə də yuxarıda qeyd olunan hər iki halda müəllif əsas fiqurdur.

Nitq situasiyasına müvafiq olaraq dil resurslarından istifadə, müəllifin seçimi nitq intensiyasının ifadəsinin formasını müəyyənləşdirir. Bütün bunların hamısı adresatı-qarşı tərəfi fəaliyyətə təhrik edir və ya nəsə ya təsdiq, ya da inkar olunur. İstənilən mətnin kommunikativ funksiyasında bu amil müşahidə olunur.

Hər bir situasiyanı özündə əks etdirən bir neçə mətn ola bilər, bu mətnlər mövzuya yaxın olsalar da, müxtəlif məzmunla malik ola bilər ki, bu da təbiiyədir. Çünki müəlliflərin hadisəyə yanaşma tərzini, hadisələrə münasibəti müxtəlif məzmunlu mətnlərin yaranmasına səbəb olur. Müəllif intensiyası qarşı tərəfi hansısa bir hərəkətə, fəaliyyətə sövq edir, onu psixoloji baxımdan müəyyən məqsədə hazırlayır, bu vaxt məsələnin mahiyyətində müəllif mövqeyi ilə oxucu mövqeyinin təması baş verir.

Mətnə, o cümlədən bədii mətnə niyyəti çatdırmaq üçün çoxsaylı dil vasitələri mövcuddur. Bu vasitələr sırasında həm sırf qrammatik, həm qrammatik-üslubi, həm də ritorik vasitələri qeyd etmək lazımdır.¹⁹

Deməli, inversiya sintaktik hadisə olmaqla funksional baxımdan geniş spektrlərə malikdir.

Nəticədə inversiya ilə bağlı alınan nəticələr yekunlaşdırılmışdır:

- Cümlədə sözlərin sıralanması normativ xarakter daşıyır;
- Nitq axını zamanı cümlədə sözlərin sıralanması həm dildaxili, həm də dilxarici amillərlə bağlıdır;
- Sintaktik quruluş cəhətdən Azərbaycan dili ingilis dilindən köklü surətdə fərqlənir. Ənənəvi sıralanmadan inversiyaya keçid ; həm də üslubi hadisədir. Qrammatika ona cümlədə sözlərin düzülüş qaydalarının pozulması kimi baxır. Üslubi baxımdan isə cümlə üzvlərinin dinamikası-inversiyası əsasında alınan ekspressivlik, emosionallıq, yüksək estetik təsir yaradır. İn-

¹⁹Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı: ADU, 2016.

varianta nəzərən inversiativ cümlələrin meydana gəlməsi də normativ qayda sayılır;

- Yazıçı modallığı onun reallığı necə görməsindən asılıdır.
- İnversiyanın öyrənilməsində psixolinqvistik aspekt nisbətən son dövrlərin tədqiqatlarına aiddir;
- Mikromətnin məzmun bütövlüyünün formalaşmasında inversiyanın da rolu vardır; inversiya mikromətnin komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirib bir bütövlük yarada bildiyi kimi, MSB-lər arasında da əlaqələndirici, bütövləndirici funksiya da daşıya bilər;
- İnversiya mikromətnin komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirib bir bütövlük yarada bildiyi kimi, MSB-lər arasında da əlaqələndirici, bütövləndirici funksiya da daşıya bilər;
- İnversiyanın müəllifintensiyasının verilməsində də mühüm rolu vardır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Azərbaycan və ingilis dillərində sadə cümlədə söz sırası // AMEA, Filologiya məsələləri. Bakı, №1, 2014, s. 171-175
2. Azərbaycan və ingilis dillərində sözlərin sıralanması prinsipi // “Ali məktəblərdə dillərin öyrədilməsinin müasir problemləri” mövzusunda elmi-praktik konfrans. Bakı: AMİU, 2014, s.54-57
3. İngilis dilində inversiya hadisəsi və onun Azərbaycan dilində ifadə üsulları // H.Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfrans. II hissə. Bakı: BSU, 2015, s. 197-200.
4. İngilis və Azərbaycan dillərində cümlədə sözlərin sıralanması prinsipləri // Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər. Bakı, 2015, s. 87-95.
5. Müasir ingilis dilində sadə cümlə tərkibində inversiya hadisəsinin mühüm nəticələri haqqında // H.Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş Filologiyanın aktual problemləri mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfrans. BDU, 2016, s. 298-301.
6. Söz sırasının öyrənilməsinin Praqa ənənəsi // Azərbaycan Dillər Universiteti. Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2016, s. 91-98.
7. İnversiyanın koqnitiv aspektləri // Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərləri. Bakı, 2016, s. 151-158.
8. İnversiyanın mikromətnlər arasında əlaqələndirici funksiyası // AMEA, Filologiya məsələləri. Bakı, №10, 2016, s. 187-192.

9. Авторская интенция // Научный вестник кафедры ЮНЕСКО Киевского национального лингвистического университета. Киев, 2017.

Кямаля Ахлият гызы Мехдиханлы

Инверсия в английском и азербайджанском языках

Резюме

Диссертация, посвященная изучению инверсии в английском и азербайджанском языках, состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Первая глава «Проблема инверсии в языкознании как универсалий» состоит из двух подглав: «История исследования порядка слов» и «Инвариантный порядок слов в языках мира». В этой подглаве исследованы инверсионные структуры, определяемые Гринбергом, и были прокомментированы с точки зрения Лемана, Дратера и Тейнера по этому поводу. Во второй подглаве был проанализирован инвариантный порядок слов в английском и азербайджанском языках.

Во второй главе «Прагматический подход к порядку слов и его изменению (инверсии)» проблема рассматривается в таких подглавах как «Пражские традиции изучения порядка слов», «Изменение порядка слов или инверсия как выражение интенции» и «Когнитивные аспекты инверсии». В этих подглавах когнитивные основы инверсии рассмотрены на материале двух языков.

Третья глава «Инверсия в прагматически-типологическом аспекте» изучена в следующих подглавах: «Сильная позиция членов предложений в английском и азербайджанском языках», «В предложении и микротексте», «В макротексте», «Инверсия грамматических единиц» и «Роль инверсии в передаче авторской интенции». В отмеченных подглавах исследована типология инверсии в прагматическом аспекте в английском и азербайджанском языках.

В заключении обобщены результаты, полученные в ходе исследования.

Kamala Ahliad Mehdikhanli

Inversion in English and Azerbaijani Languages

Summary

The thesis consists of three chapters, a conclusion and references.

I Chapter is called “The word order problem in linguistics as a universal” and has been studied under two sub titles: “The History of the Investigation of word order”; “Invariant word order in the world languages”).

In these subtitles, the structures of word order determined by G.Greenberb and the thoughts of U.Leman, M.Drayer and L.Tenyer have been explained. But in the second subtitles invariant word order in the English and Azerbaijani languages have been comparatively analyzed.

The II Chapter is called “Pragmatic approach to word order and its inversion” and this problem is investigated in sub titles as: “Prague tradition in the study of word order”, “Inversion of word order or the expression of inversion” and “Cognitive aspects of inversion”. In these subtitles the cognitive bases of inversion have been investigated on the materials of the both languages.

The III Chapter is called “Inversion in Pragmatic-Typological Aspect” and has been studied under the following aspects: “Strong Position of sentence Members in the English and Azerbaijani Languages”, “Inversion in sentence and Microtexts”, “Inversion in Macrottexts”, “Inversion of Grammatical units” and “Role of Inversion in expressing the author’s intention”. In these subtitles the typology of inversion in the English and Azerbaijani languages have been analyzed in the typological aspect.

In the conclusion the attained results of carried out investigation on the theme have been expressed in the generalized form.

Çapa imzalanıb: 22.05.2018.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

КЯМАЛЯ АХЛИЯТ ГЫЗЫ МЕХДИХАНЛЫ

**ИНВЕРСИЯ В АНГЛИЙСКОМ
И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

5714.01 – Сравнительно-историческое
и сравнительно-типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

Баку – 2018